

گونه‌شناسی منابع علوم و فنون قرائات در حوزه وقف و ابتدا*

محمد علی رضایی اصفهانی** و محمد امینی تهرانی***

چکیده

دانش وقف و ابتدا از تأثیرگذارترین دانش‌ها در زمینه علوم و فنون قرائات است. توجه به تدوین و تألیف در این باره از ابتدای قرن دوم به بعد کاملاً مشهود است. نویسندگان و دانشمندان اسلامی در حوزه‌های مختلف مانند علوم قرآن، قرائات، و تجوید از پرداختن و توجه به این دانش غافل نبوده‌اند. بیش از صد تألیف مستقل در این حوزه به ثبت رسیده است. توجه به گونه‌های مختلف تألیفات در این باره، زمینه استفاده بهتر برای دانش‌پژوهان را فراهم می‌نماید. نگارنده در این مقاله بر آن است تا با بررسی منابع متعدد این علم، به گونه‌شناسی و رویکرد دانشمندان اسلامی در این حوزه بپردازد. در این باره چهار نوع تقسیم‌بندی منابع بر اساس اختصاص داشتن به حوزه وقف و ابتدا، مراحل تاریخی، کتب مشهور و کتب منظوم در این باره ارائه گردیده، سپس مورد بررسی واقع شده است.

کلید واژه: قرآن، منبع شناسی، گونه شناسی، قرائات، وقف و ابتدا.

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۸/۱۰ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۴/۱۰/۲.

** استاد جامعه المصطفی العالمیه: Rezaee@quransc.com

*** دانش‌پژوه دکتری تفسیر تطبیقی جامعه المصطفی العالمیه (نویسنده مسئول): Amini63@chmail.ir

مقدمه

شناخت منابع، راه را برای فعالیت‌های دقیق، هدفمند و مؤثر در هر علمی باز می‌نماید. از جمله موضوعات مرتبط با علوم و فنون قرائات، دانش وقف و ابتداست که از دیرباز مورد توجه دانشمندان اسلامی بوده است. لزوم رعایت قواعد این علم در هر کلامی باعث زیبایی و رسایی کلام می‌گردد. ارزش این امر در قرآن کریم که سخن خدای متعال است، دو چندان است. هر گوینده خردمندی برای رساندن مفهوم مورد نظر خود به شنونده، از قواعد این علم بهره می‌گیرد و هر نویسنده آگاهی با استفاده درست از علائم نگارشی به خواننده خود یاری می‌رساند تا به بهترین و آسان‌ترین وجه، ابتدا و انتهای کلام را تشخیص دهد.

پیامبر اسلام ﷺ و مؤمنان، طبق آیه شریفه «**وَرَكَّلِ الْقُرْآنَ قَرِيْلًا**» (مزمّل: ۴) مأمور به رعایت ترتیل در قرائت قرآن شده‌اند. از امیر مؤمنان علی علیه السلام در خصوص معنای ترتیل در آیه فوق سؤال شد. ایشان در جواب فرمودند: «ترتیل، رعایت محل‌های وقف و تلفظ صحیح حروف است» (فیض کاشانی، تفسیر صافی، بی تا: ۱ / ۶۱؛ مجلسی، بحار الانوار، بی تا: ۸۴ / ۱۸۸؛ ابن جزری و سیوطی نیز همین روایت را با اندکی تفاوت در لفظ و به صورت «الترتیل تجوید الحروف و معرفة الوقوف» نقل نموده‌اند (ر. ک: ابن جزری، النشر، ۱۴۳۴ ق: ۱ / ۲۰۹؛ سیوطی، الاتقان، ۱۴۲۱ ق: ۱ / ۲۸۲).

نگارنده در این مقاله با ارائه چند تقسیم بندی از کتب وقف و ابتدا، به بیان کتب مرتبط با این علم پرداخته است. امید است مورد استفاده علاقمندان و دانشجویان این علوم قرار گیرد و زمینه استفاده هر چه بهتر از این دانش را فراهم نماید.

الف) مفهوم‌شناسی

وقف

در زبان عربی برای «وقف» معانی مختلفی بیان شده که از آن جمله می‌توان به حبس کردن و نگاه داشتن، جدا کردن، و ساکت شدن اشاره کرد (ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ ق: ۹ / ۳۵۹)، اما در اصطلاح پیشینیان و دانشمندان قرون اولیه، در کنار وقف از دو اصطلاح قطع و سکت نیز به جای یکدیگر استفاده شده است و کم‌کم هر یک از این اصطلاحات با تدوین این علم و تألیف کتاب‌های مجزا در معنای خاصی به کار رفته‌اند (دانی، المکتفی فی الوقف و

الابتداء، ۱۳۸۲ ش: ۳). معنای این اصطلاحات بنا بر آنچه ابن جزری آورده، عبارت است از قطع یعنی اتمام قرائت و منتقل شدن از قرائت به حالت و کار دیگری غیر از آن؛ وقف یعنی قطع صوت در کلمه‌ای از قرآن و تجدید نفس جهت ادامه قرائت؛ سکت یعنی قطع صوت در زمانی کوتاه‌تر از وقف بدون تجدید نفس (ابن جزری، النشر فی القرائات العشر، ۱۴۳۴ ق: ۱/ ۲۴۰-۲۳۹). یکی از محققان در تعریفی جامع و مانع از وقف می‌نویسد: «وقف» در اصطلاح عبارت است از قطع صدا از کلمه، مدت کوتاهی که معمولاً در آن نفس می‌کشند با قصد قرائت مجدد و نه نیت اعراض. این گونه هم در رأس آیات و هم در بین آنها می‌تواند باشد، ولی در وسط کلمه یا جایی که از نظر رسم الخط، کلمه‌ای به کلمه‌ای دیگر متصل است، وقف وجود ندارد (شاکر، قواعد وقف و ابتداء در قرآن کریم، ۱۳۸۱ ش: ۳۱).

ابتدا

ابتدا به معنای شروع کردن و آغاز کاری است (ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ ق: ۹/ ۳۵۹). لغویان و دانشمندان علوم و فنون قرائات، آن را (تقریباً) در همان معنای لغوی به کار برده‌اند؛ یعنی آغاز تلاوت در ابتدا یا بعد از وقف. «ابتدا» ضد «وقف» است و در بیان معنای آن، آغاز نمودن و شروع کردن گفته شده است (دانی، المکنفی فی الوقف و الابتداء، ۱۳۸۲ ش: ۳). از نظر قرائت، دو نوع ابتدا وجود دارد: ۱. ابتدا به معنای شروع قرائت قرآن؛ ۲. ابتدا به معنای شروع مجدد یا ادامه قرائت بعد از وقف. شروع کلام الله مجید با استعاذه و بسمله از آداب قسم اول است. ابتدای تام، کافی، حسن و قبیح از اقسام نوع دوم می‌باشد (شاکر، قواعد وقف و ابتداء در قرآن کریم، ۱۳۸۱ ش: ۳۱).

موصول و مقطوع

در کتب مربوط به وقف و ابتدا عناوینی مانند موصول و مقطوع به چشم می‌خورد. این عناوین مرتبط با مبنایی بزرگ در وقف و ابتدا به شمار می‌آید. سیوطی نیز در «الاتقان» بعد از طرح مباحث وقف و ابتداء در نوع ۲۸، نوع ۲۹ را با عنوان «فی بیان الموصول لفظاً و المفصول معناً» نامگذاری کرده است. وی علت این کار را اهمیت و تأثیرگذاری این بحث در وقف و ابتدا ذکر می‌کند (سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ۱۴۲۱ ق: ۱/ ۲۹۵).

در تعریف موصول و مقطوع آمده است: المقطوع هو الذی یقطعه القارئ و یقف علی محل قطعه عند الحاجة، والقطع هو الأصل و الوصل فرع منه. الموصول هو الذی یصله القارئ و لا

یقطعه بل یقف علیه عند انتضائه. یعنی مقطوع آن چیزی است که قاری آن را قطع می‌کند و بر محل قطع آن در هنگام نیاز وقف می‌نماید. قطع، اصل است، و وصل فرعی از آن به حساب می‌آید. موصول آن چیزی است که قاری آن را وصل می‌نماید و قطع نمی‌کند. بلکه بر آن وقف می‌نماید (حفیان، اشهر المصطلحات فی فن الاداء و علم القرائات، ۱۴۲۲ ق: ۱۹۲).

این دو اصطلاح در علم الرسم نیز دارای معنای خاص خود می‌باشند که مراد از آنها کلماتی است که به صورت جداگانه یا متصل به هم نوشته می‌شوند و در حالتی که کلمات به هم متصل شده‌اند، درباره وقف بر کلمه اول مورد اختلاف است (بسه، فتح المجید شرح کتاب العمید فی علم التجوید، ۱۴۲۵ ق: ۱۶۴).

ب) شروع تألیف در وقف و ابتدا

ابن جزری اولین تألیف در این موضوع را به شیبة بن نصّاح مدنی کوفی (۱۳۰ ق) منتسب می‌داند، اما کتاب او با عنوان «الوقوف» به دست ما نرسیده است (فاطمی، پژوهشی در وقف و ابتداء، ۱۳۸۲ ش: ۳۴). کتاب‌های «القطع و الائتناف» تألیف ابن نحاس (۳۳۸ ق) و «ایضاح الوقف و الابتداء فی کتاب الله عزوجل» نوشته ابن انباری (۳۲۸ ق) از اولین تألیفات در این زمینه به حساب می‌آید. این دو کتاب از معتبرترین و غنی‌ترین منابعی است که مورد توجه پژوهشگران این علم می‌باشد.

برخی از محققان از کتاب «المقطوع و الموصول فی القرآن» نوشته ابن عامر عبد الله بن عامر بن یزید ابو عمر یحصبی شامی (۱۱۸ ق) به عنوان اولین اثر در زمینه وقف و ابتدا نام برده‌اند. (اقبال، فرهنگ‌نامه علوم قرآن، ۱۳۸۵ ش: ۱۶۰؛ مهدوی راد، سیری در نگارش‌های علوم قرآنی، ۱۳۸۴ ش: ۱۸). در برخی از کتب نیز «کتاب الوقف و الابتداء» اثر ضرار بن صرد، استاد قرائت کوفه (۱۲۹ ق) به عنوان اولین کتاب در این زمینه معرفی شده است (فاطمی، پژوهشی در وقف و ابتداء، ۱۳۸۲ ش: ۳۷).

همچنین به حمزة بن حبیب (۱۵۶ ق) یکی دیگر از قاریان هفت‌گانه کتابی در وقف و ابتدا به نام «المقطوع و الموصول فی القرآن» نسبت داده‌اند. وی از اصحاب امام صادق علیه السلام و از قاریان شیعه است. او قرآن را بر امام صادق علیه السلام و گروهی از قاریان از جمله سلیمان بن مهران اعمش، حمران بن اعین و ... قرائت کرده است (قمی، سفینه البحار، ۱۴۱۴ ق: ۲ / ۴۳۷).

در زمینه مقطوع و موصول در قرآن، کتابی به نام «مقطوع القرآن و موصوله» از علی بن حمزه کسایی نقل شده است. وی شخصی عالم، ادیب، قاری و نحوی بلندآوازه و از قراء سبعة به شمار می‌آید (مهدوی راد، سیری در نگارش‌های علوم قرآنی، ۱۳۸۴ ش: ۲۵). از گزارشات فوق چنین به دست می‌آید که سابقه تألیفات در حوزه وقف و ابتدا به اوائل قرن دوم هجری باز می‌گردد و این مطلب نشان از ارزش والای این بحث در نزد دانشمندان اسلامی دارد.

تقسیم‌بندی‌ها و گونه‌شناسی کتب وقف و ابتدا از حیثه‌های متعددی قابل بررسی است که در این مقاله بر اساس چهار ملاک کتب مختص و غیر مختص، منظوم و غیر منظوم، کتب مشهور این علم و ترتیب زمانی تألیفات به بیان چهار نوع تقسیم‌بندی کتب مرتبط با وقف و ابتدا پرداخته می‌شود.

تقسیم‌بندی اول

در این قسمت که در نوع خود جامع‌ترین تقسیم‌بندی در این مقاله نیز به شمار می‌رود، همه منابع مرتبط با وقف و ابتدا اعم از کتبی که به طور اختصاصی در این زمینه نگارش یافته‌اند و کتب غیر اختصاصی، داخل می‌شوند.

الف) کتب مختص به وقف و ابتدا

۱. کتب جامع

مراد از کتب جامع، کتبی است که در بردارنده مبانی، قواعد و بیان موارد وقف و ابتدا در قرآن کریم است. در این کتب، نویسندگان پس از بیان نکات اصولی در وقف و ابتدا به تبیین موارد موجود وقف و ابتدا بر اساس ترتیب مصحف می‌پردازند. در برخی از این تألیفات نیز ترتیب موارد به جهت تسهیل فراگیری برای دانشجویان و طالبان این علم، بر اساس موضوع‌بندی ذکر می‌گردد.

از نمونه‌های بسیار گران‌قدر در زمینه وقف و ابتدا اثر بسیار ارزشمند «ایضاح الوقف و الابتداء فی کتاب الله عزوجل» از ابوبکر محمد بن قاسم، ابن انباری (۳۲۸ ق) است. وی در ابتدای کتاب به ذکر روایات مرتبط با فراگیری قرآن و قرائت آن پرداخته است. سپس مبانی و اقسام وقف و ابتدا را تبیین، و در ادامه قواعد وقف را بیان نموده و در پایان به ترتیب

سوره‌های قرآن کریم، اقسام وقف را روشن کرده است. این کتاب در دو مجلد با مقدمه‌ای بسیار سودمند درباره کتاب، مؤلف و شیوه تحقیق آن، همراه با فهرست‌های مفید و کارآمد در دمشق به چاپ رسیده است.

از دیگر کتب می‌توان از کتاب «المکتفی فی الوقف والابتداء» اثر ابوعمرو عثمان بن سعید دانی (۴۴۴ ق) یاد کرد. دانی در این کتاب وقف و ابتدا را در سوره‌های مختلف قرآن بررسی نموده و مواردی را که باید در آیات، وقف انجام پذیرد، بیان کرده است. وی ضمن بیان موارد وقف، توضیحاتی پیرامون موضوعات مختلف وقف مانند تشویق برای تعلیم وقف تام، بیان اقسام وقف، توضیح وقف تام، وقف کافی، وقف حسن و وقف قبیح ارائه نموده است. وی با بررسی تمام آیات، از ابتدای قرآن تا پایان سوره ناس را مشخص نموده است. از دیدگاه برخی از محققان مهم‌ترین ویژگی‌های المکتفی را می‌توان به شرح ذیل برشمرد:

۱. ذکر آرا و نظریه‌های بسیاری از دانشمندان پیشین با اشاره به نام ایشان و بیان علت هر قول.

۲. اشاره به تعداد جالب توجهی از روایات نبوی ص از طریق اهل سنت و اقوال صحابه و تابعان در باب‌های مورد نظر.

۳. سعی بر اختصار در تألیف و اجتناب از بیانات طولانی درباره مواضع وقف در آیات (دانی، المکتفی فی الوقف و الابتداء، ۱۳۸۲ ش: ۱۷).

نهایتاً باید «المکتفی» را ثمره تلاش‌ها و تحقیقات علمی گذشتگان و منبع مهمی برای علمای پس از دانی دانست.

این کتاب را آقای دکتر یوسف مرعشلی به عنوان رساله دکتری خود تحقیق کرده و به سال ۱۴۰۴ ق به همت مؤسسه الرساله نشر یافته است (مهدوی راد، سیری در نگارش‌های علوم قرآنی، ۱۳۸۴ ش: ۵۹). لازم به ذکر است که این اثر توسط کریم دولتی و صادق درودیان ترجمه شده و توسط انتشارات اسوه قم به چاپ رسیده است.

ابوعمرو دانی علاوه بر کتاب فوق، اثری دیگر در این زمینه با نام «الاهتداء فی الوقف و الابتداء» را نیز تألیف نموده است (دانی، المکتفی فی الوقف و الابتداء، ۱۳۸۲ ش: ۱۶).

در قرن ششم، ابو عبد الله محمد طیفور سجاوندی (۵۶۰ ق) با تألیف کتاب «الوقوف» که با عنوان «علل الوقوف» نیز از آن یاد می‌شود، تحولی جدید در این عرصه ایجاد نمود. وی با

تقسیم‌بندی جدیدی از وقف، نگرش جدیدی نسبت به مکان‌های وقف ایجاد کرد. اشمونی در کتاب خود تحت تأثیر سجاوندی است و بسیار زیاد از وی نقل می‌کند. محمد بن حسین قمی نیشابوری در کتاب «غرائب القرآن و رغائب الفرقان» طبق تقسیمات سجاوندی عمل کرده است (سجاوندی، علل الوقوف، ۱۴۲۷ ق: ۱ / ۵۹).

وی در این کتاب، وقف را به پنج دسته لازم، مطلق، جائز و مجوز بنا بر یک وجه و مرخص بالضروره تقسیم نموده است. در کنار هر کدام از اقسام، نمونه‌هایی نیز ذکر نموده است. در ادامه بر اساس ترتیب سوره‌ها در مصحف، به تحلیل اقسام وقوف آیات پرداخته است. از جمله عوامل مؤثر بر گزینش نوع وقف توسط سجاوندی، مباحث بلاغی است.

وی در سوره حمد، پس از کلمه «یوم الدین»، معتقد به وقف مطلق است. علت این مطلب از دیدگاه وی، صنعت التفات در سوره با تغییر تکلم از غیاب به خطاب است (سجاوندی، علل الوقوف، ۱۴۲۷ ق: ۱ / ۱۷۱). فصل و وصل جملات قرآن و مباحث بلاغی مرتبط با آن، از دیگر عوامل مؤثر در گزینش نوع وقوف است. تشخیص نوع واو در میان جملات و آیات قرآن کریم و حالیه بودن یا استینافیه بودن آن از نمونه‌های بارز در این زمینه است (همان، ۱۹۸).

وی در ابتدای کتاب خود از دو منبع مهم در تألیف کتاب نام برده و از آنها به نیکی یاد کرده است. کتاب نخست «المرشد» ابو محمد حسن بن سعید عمانی و دیگری از ابونصر منصور بن ابراهیم العراقی به نام «الاشاره فی القرائات» است (همان، ۱۰۵).

این کتاب با مقدمه و تحقیقی بسیار سودمند، توسط دکتر محمد بن عبدالله محمد العیدی در ریاض و در چهار جلد به چاپ رسیده است. وی در این مقدمه به دیدگاه‌های دانشمندان درباره اقسام وقف، زندگینامه و جایگاه آثار سجاوندی در میان اهل علم پرداخته است.

از دیگر منابع مهم در زمینه وقف و ابتدا که می‌توان آن را با کمی مسامحه ذیل کتب جامع وقف و ابتدا جای داد، کتاب «منار الهدی فی بیان الوقف و الابتداء» اثر احمد بن محمد بن عبد الکریم اشمونی (۹۲۶ ق) است. نویسنده ابتدا به معرفی پیشوایان معروف این علم پرداخته و پس از آن به تعریف واژگان وقف و ابتدا و نیز بیان انواع و اقسام پنج‌گانه وقف یعنی وقف تام، قبیح، کافی، حسن و متردد بین این اقسام، بیان مراتب تام و اتم، کافی و اکفی، حسن و أحسن، صالح و أصلح و قبیح و اقبیح در وقف، بیان برخی تنبیهات درباره لزوم

پیروی از رسم الخط مصحف عثمانی، کراهت کسب درآمد توسط قرائت قرآن، توقیفی بودن ترتیب سور و آیات و نیز نامگذاری سور و عدد آنها، ثواب قاری قرآن، چگونگی قرائت پیامبر اکرم ﷺ، بیان اختلاف دیدگاه‌ها در جزء سوره بودن «بسمله» و در پایان به بیان موارد وقف و ابتدا در تک تک سور قرآنی می‌پردازد. این کتاب همراه با تعلیقات شریف ابو العلاء العدوی، در قطع وزیری در ۸۸۸ صفحه اولین بار در سال ۱۴۲۲ هجری قمری توسط دار الکتب العلمیه بیروت منتشر شده است.

۱-۲- کتب غیر جامع

مراد از کتب غیر جامع در این مقال آن است که پدید آورندگان این آثار به بخشی از مباحث وقف و ابتدا پرداخته‌اند. در این کتب فقط به طرح مباحث مبانی وقف و ابتدا یا قواعد یا بیان نمونه‌های آن در قرآن کریم اشاره شده است و یا دو مبحث از مباحث فوق مطرح گردیده است.

تبیین این مطلب که کدام کتاب به مبانی و کدام کتاب به قواعد وقف و ابتدا می‌پردازد، کاری بس دشوار است. اولاً از آن جهت که جداسازی میان مبانی و قواعد در این دانش خوب منقح نگردیده است و ثانیاً در بسیاری از این آثار میان مبانی و آثار جمع شده است؛ تقسیم‌بندی کتب به کتب مربوط به مبانی و قواعد بر اساس فضای غالب کتاب‌هاست. لذا کتبی که بیشتر به طرح مباحث تنوری و زیر بنایی و تأثیرگذار در اجرای وقف و ابتدا پرداخته‌اند، در گروه کتب مبانی قرار می‌گیرند.

تذکر این نکته نیز بجاست که انتخاب برخی از کتب مانند کتاب «قواعد وقف و ابتداء» از محمد کاظم شاکر در گروه کتب قواعد و کتاب «الوقف القرآنی و اثره فی الترجیح عند الحنفیه» در گروه کتب مبانی، به دلیل بخش‌های منظم و روشن آنها کاری سهل و دور از تکلف است.

۱-۲-۱- کتب مربوط به مبانی وقف و ابتداء

برخی از کتب مربوط به وقف به بیان مبانی و تأثیرات وقف در قرائت قرآن کریم و مباحث تفسیری می‌پردازند؛ به عبارت دیگر، موضوع این کتب مستقیماً به نحوه وقف و شیوه اجرای آن در قرآن کریم نمی‌پردازد، بلکه بحث‌هایی را مطرح می‌نمایند که این مباحث پایه و اساس اجرای وقف و اقسام آن در قرآن کریم به حساب می‌آید. تحلیل اینکه به چه دلیل

برخی به شش، چهار یا هشت نوع وقف در قرآن کریم قائل‌اند یا اینکه این مباحث چه تأثیری بر تفسیر قرآن کریم یا قرائات می‌گذارد، از مباحث مبنایی درباره وقف به شمار می‌آید. از جمله این کتب می‌توان به کتاب «الوقف القرآنی و اثره فی الترجیح عند الحنفیه» نام برد. نویسنده پس از بررسی این موضوع، تأثیر آن را در آرای فقهی حنفی‌ها یادآور می‌شود؛ چراکه به گفته نویسنده فقیهان حنفی در برخی موارد برای ترجیح دیدگاه فقهی خویش بر سایر دیدگاه‌ها به وقف استناد جسته‌اند و از آن به عنوان مرجعی فقهی بهره برده‌اند. یادآوری این نکته لازم است که اختلاف دیدگاه فقیهان در مورد وقف در بعضی آیات جدای از بعضی دیگر، منشأ اختلاف دیدگاه‌های فراوانی در زمینه فروع فقهی گردیده که در آثار فقهی و تفسیری به خوبی مشهود است. نگارنده ابتدا به بیان آیاتی پرداخته که در این نوشتار موضوع بحث قرار گرفته‌اند. سپس خاستگاه قرائات مختلف را مطرح کرده و فوائد تعدد قرائات و ارکان قرائت صحیح را یادآور شده است. در ادامه به تعریف وقف و اهمیت آن، اقسام وقف (تام، کافی، حسن و قبیح) و نیز رموز وقف اشاره نموده و غیر توقیفی بودن وقف در آیات را مطرح کرده است. در بخش دیگری از کتاب تأثیر وقف را در ترجیح آرای فقهی حنفیه بر دیدگاه فقه‌های سایر مذاهب بررسی کرده و ادله حنفیه را بر ترجیح دیدگاه خویش بیان نموده و مورد مناقشه قرار داده و دیدگاه برگزیده را در موضوع مورد نظر ارائه نموده است.

از دیگر آثار در این باره کتاب «مبانی وقف و ابتداء» اثر استاد محمد رضا شهیدی پور است. این کتاب گرچه به عنوان مبانی نامبردار است، در آن سخن از قواعد و ذکر موارد متعدد وقف و ابتداء به میان آمده است. در این نوشتار، با اشاره به برخی از مبانی وقف و ابتداء، به بیان اقسام وقف و دیدگاه‌های بزرگان این علم پرداخته شده است. در ادامه، پس از بیان اقسام وقف و قواعد آن در قرآن کریم، موارد وقف‌های قرآنی به صورت موضوعی بیان گردیده است.

از نکات مهم و جدید این اثر، بیان وقوف اضطراری در آیات طولانی است. موارد شایع وقوف مختلف را با ذکر مثال‌های متعدد به گونه‌ای بیان کرده است که برای قاریان قرآن مفید واقع گردد و بتوانند فی الجمله شناخت اجمالی نسبت به اقسام وقف و مواضع آن پیدا کنند.

از دیگر آثار مرتبط با دانش وقف و ابتدا کتاب «پژوهشی در وقف و ابتدا» اثر سید جواد سادات فاطمی است. این کتاب در ابتدا به بررسی دانش وقف و ابتدا در میان مسلمانان می‌پردازد و در ادامه به معرفی کتاب‌هایی که در این زمینه به رشته تحریر درآمده‌اند، اشاره می‌نماید. با نظر به ضرورت و اهمیت وقف و ابتدا و با توجه به نقش کاربردی آن، قواعد

اساسی و بنیادین این دانش را مورد بررسی و پژوهش قرار داده و به نقد و تحلیل دیدگاه‌های بزرگان و صاحب‌نظران بنام این رشته علمی پرداخته است. همچنین برای نمایاندن فضای روشن‌تری از این موضوع، تاریخچه منابع تدوین یافته در این باب را همراه با نگاهی به سیر تطور و تحول آن یادآور شده است. تعریف وقف و ابتدا و ضرورت آشنایی با قواعد این دو، مبانی و معیارهای اصولی وقف و اقسام وقف، قواعد و اقسام ابتدا و نیز ارائه روشی جدید برای تقسیم‌بندی وقف و ابتدا، محتوای کتاب را شکل می‌دهند.

کتابی که به بررسی دیدگاه‌های خاص یک دانشمند در زمینه وقف و ابتدا می‌پردازد، در واقع، مبین مبانی وی و بیان تفاوت دیدگاه‌های وی با دانشمندان دیگر است؛ از این‌رو، می‌توان این کتاب را نیز در زمره کتب مرتبط با مبانی این علم به شمار آورد. الشیخ بن حنفیه العابدین در کتابی به بررسی دیدگاه‌های ابوجمعه الهبطی درباره وقف و ابتدا پرداخته است. هبطی از علمای متأخری است که دیدگاه‌های وی در این موضوع، در کشور مغرب و الجزائر و سپس مورد استفاده دانشمندان اسلامی قرار گرفته است (مرکز الثقافه والمعارف القرآنیه، علوم القرآن عند المفسرین، ۱۳۷۵ ش: ۲/ ۳۷۶).

کتاب «تقیید وقف الهبطی» اثر شیخ محمد بن ابی جمعه الهبطی با تحقیق دکتر حسن بن أحمد وجاج توسط انتشارات الدار البیضاء در سال ۱۹۹۱ م. به چاپ رسیده است (ابن حموش، الهدایه إلى بلوغ النهایه، ۱۴۲۹ ق: ۱۳/ ۸۵۵۶).

ابن حنفیه العابدین نام کتاب خود را «منهجه ابن ابی جمعه الهبطی فی اوقاف القرآن الکریم» نامگذاری نموده است. این کتاب به چهار فصل تقسیم گردیده است. در فصل اول به وقف و اقسام آن و در فصل دوم تأثیر تحزب قرآن، سیاقات آیات قرآنی در وقف و نحوه وقف بر بسمله به بحث گذاشته شده است. در فصل سوم زندگینامه هبطی و جایگاه و شیوه وقف وی و در فصل چهارم دیدگاه‌های هبطی به تفصیل مورد بحث قرار گرفته است (ر.ک: ابن الحنفیه العابدین، منهجه ابن ابی جمعه الهبطی فی اوقاف القرآن الکریم، ۱۴۲۷ ق: ۷۹). برخی از مفسران، از دیدگاه هبطی در وقف متأثر بوده‌اند و در ضمن تفسیر خود، خصوصاً در هنگام تحلیل اعراب آیه، به دیدگاه‌های وی اشاره نموده‌اند. ابن عجیبه در تفسیر خود، «البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید» به دیدگاه‌های وی اشاره داشته است (ابن عجیبه، البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید، ۱۴۱۹ ق: ۵/ ۳۴۹).

عبدالله علی میمونی نیز کتابی با عنوان «فضل علم الوقف و الابتداء» تألیف کرده است که در آن جایگاه این علم و احادیث مرتبط با وقف و نحوه وقف بر رؤس آیات را آورده است (میمونی، فضل علم الوقف و الابتداء، ۱۴۲۳ ق: ۱۰).

۱-۲-۲- کتب مربوط به قواعد وقف و ابتداء

«معالم الاهتداء الی معرفة الوقف و الابتداء» از استاد شیخ محمود خلیل الحصری از جمله کتب مربوط به قواعد وقف و ابتداء است که توسط محمد عیدی خسروشاهی ترجمه شده است. حصری در این کتاب به اهمیت علم وقف، مؤلفان فن وقف و ابتداء، نامگذاری وقفها و انواع وقف، ابتداء، یادآوری مسائل مهم پیرامون وقف، بررسی حکم وقف یا عدم وقف در «بلی» در ۲۲ مورد به صورت مختصر، بررسی حکم «کلاً»، حکم وقف در «کذلک» «ذلک» و «هذا»، معنای وقف، سکت و قطع و خاتمه در بیان مذاهب قراء در وقف و ابتداء پرداخته است (خرمشاهی، دانشنامه قرآن، بی تا: ۲ / ۲۰۹۸).

از جمله تألیفات معاصر در این باره می‌توان به کتاب «قواعد وقف و ابتداء در قرائت قرآن کریم» اشاره داشت که توسط محمدکاظم شاکر نگارش یافته است. این کتاب که برای تدریس در این موضوع تألیف شده است، در بردارنده یازده فصل است. وی کتاب خود را در سه موضوع اصلی اقسام وقف، اقسام ابتداء و مسائل متفرقه وقف شکل داده است.

ب) کتب غیر مختص به وقف و ابتداء

۱-۲-۱- کتب علوم قرآنی

برخی از دانشمندان علوم قرآنی هم در کتب خود، بخشی را به بررسی کلیات و قواعد این علم اختصاص داده‌اند. از مهم‌ترین این کتب می‌توان از «البرهان فی علوم القرآن» تألیف زرکشی (۷۹۴ ق) و «الاتقان فی علوم القرآن» (۹۱۱ ق) تألیف سیوطی نام برد.

زرکشی نوع بیست و سوم کتاب خود را به بیان وقف و ابتداء (زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ۱۴۱۰ ق: ۱ / ۴۹۳) و سیوطی نوع بیست و هشتم کتاب خود را به بررسی قواعد وقف و ابتداء اختصاص داده است. وی در این قسمت به بیان اقسام وقف و نحوه وقف بر آخر کلمات نیز پرداخته است (سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ۱۴۲۱ ق: ۱ / ۲۷۸).

۲-۲- کتب قرائات

از جمله این کتب می‌توان به «النشر فی القراءات العشر» تألیف ابن جزری (۸۸۳ ق) اشاره داشت. ابن جزری در این کتاب، در قسمتی از جلد اول کتاب خود به بیان تعریف وقف و ابتداء و موارد جواز و عدم جواز وقف پرداخته است (ابن جزری، النشر فی القراءات العشر، ۱۴۳۴ ق: ۱/۱۷۱). در قسمتی دیگر به بیان وقف بر استعاده و همزه پرداخته است (همان، ۱/ ۱۹۷ و ۳۱۹). وی در پایان جلد دوم نیز بحث وقف و حالت‌های مختلف آن را به تناسب بحث مطرح نموده است (همان، ۲/ ۴۴۰).

از منابع مهم قرائات که به وقف و ابتداء توجه جدی و مفصلی داشته است، «لطائف الاشارات لفنون القرائات» اثر ابوالعباس احمد بن محمد ابن ابی بکر معروف به قسطلانی از علمای حدیث و قرائت است. وی در کتاب خود، اقسام وقف و ابتداء و طرح دیدگاه‌های دانشمندان در این باره را مطرح نموده است (قسطلانی، لطائف الاشارات لفنون القرائات، ۱۳۹۲ ق: ۲۴۷ - ۲۴۲).

۲-۳- کتب تجوید

بسیاری از نویسندگان کتب تجوید نیز قواعد و اصول کلی این دانش را در آثار تجویدی خود بیان داشته‌اند. از جمله آنان حصری و قمحوی هستند که در کتاب‌های خود، «احکام قراءة القرآن الکریم» و «البرهان فی تجوید القرآن» به این موضوع پرداخته‌اند. محتوای کتاب اخیر، مطالب و دیدگاه‌های ابن الجزری است. کتاب شامل بخش عمده‌ای از مسائل مربوط به تجوید قرآن کریم است. این کتاب با عنوان تجوید قرآن کریم توسط سید محمد باقر حجتی ترجمه و به زیور طبع آراسته گردیده است.

«زینة القرآن»، نامی از نوشته‌های دیگر در این زمینه است که به دست عبدالشکور فلاح نگارش یافته است. قسمت معظمی از این کتاب به وقف و ابتداء اختصاص یافته است.

«التجوید فی الاتقان و التجوید» از احمد محمود عبدالسمیع شافعی الحفیان، «التمهید فی علم التجوید» از ابن جزری، «تیسیر احکام التجوید» از غوثانی و کتاب «حلیه القرآن» از موسوی بلده در زمره این کتب به شمار می‌رود.

ابن جزری در کتاب «التمهید فی علم التجوید» در فصل دهم، به بیان دیدگاه‌های خود و تحلیل‌هایی در موضوع وقف و ابتداء می‌پردازد. وی در این کتاب دیدگاه دانی در باره اقسام

وقف را که معتقد به چهار وقف تام مختار، کاف جائز، حسن مفهوم و قبیح متروک است، می‌پذیرد و بر اساس آن به توضیح وقف و ابتدا می‌پردازد (ابن جزری، التمهید فی علم التجوید، ۱۴۲۱ ق: ۱۷۷).

ساجلی زاده محمد بن ابی بکر مرعشی (۱۱۵۰ ق) از علمای قرن یازدهم نیز در کتاب تجویدی خود با نام «جهد المقل»، قسمت معظمی از کتاب خود را به تبیین مباحث وقف و فروع آن اختصاص داده است.

نکته شایان یادآوری، همراه شدن مباحث وقف و ابتدا با مباحث تجویدی در کتب امروزی است. این امر از جهتی باعث تقویت معنا محوری در قرائت و رعایت دقیق‌تر مباحث تجویدی است، اما از سویی دیگر، به دلیل آنکه نویسندگان کتب تجویدی مطالب متعددی را در کتب خود مطرح می‌نمایند، کمتر به صورت تحلیلی به موضوع وقف و ابتدا نگاه می‌کنند. این امر باعث کاهش ارزش این دانش مهم در نزد مخاطبان می‌گردد؛ لذا ضروری است که نگارندگان کتب تجویدی، توجه بیشتری نسبت به این موضوع نشان داده و با تألیفاتی عمیق‌تر، جایگاه واقعی این مبحث را نشان بدهند.

تقسیم‌بندی دوم: (بر اساس زمان)

در این زمینه می‌توان به کتاب‌هایی مانند «فرهنگ‌نامه علوم قرآن» مراجعه نمود. صاحب این نوشتار، بیش از صد اثر در زمینه وقف و ابتدا را بر اساس زمان ذکر نموده است. اکثر این کتب در قرن سوم و چهارم تألیف شده است (اقبال، فرهنگ‌نامه علوم قرآن، ۱۳۸۵ ش: ۱۶۰ - ۱۷۰).

در مقدمه کتاب «پژوهشی در وقف و ابتدا» نیز بیش از هشتاد کتاب در این موضوع معرفی شده است (فاطمی، پژوهشی در وقف و ابتداء، ۱۳۸۲ ش: ۳۶).

بر اساس بررسی‌های زمانی می‌توان سیر تألیفات در حوزه وقف و ابتدا را به چند دوره زمانی و تاریخی تقسیم‌بندی نمود.

دوره اول: دوره شکل‌گیری تألیفات وقف و ابتدا

در طول بررسی‌های مربوط به تدوین منابع وقف و ابتدا از صدر اسلام تا کنون پیشتازی قاریان کوفه امری مشهود است تا جایی که کتبی همچون «الوقف و الابتداء» اثر ضرار بن سرد استاد قرائت کوفه (۱۲۹ ق) و «کتاب الوقوف» نوشته شیبیه بن نصاح مدنی کوفی

(۱۳۰ ق)، و «الوقف و الابتداء» تألیف محمد بن ابی ساره کوفی مشهور به ابو جعفر نحوی و ملقب به رؤاسی (۱۷۰ ق)، استاد کسایی و فراء، به عنوان اولین منابع این آثار ذکر شده است (فاطمی، پژوهشی در وقف و ابتداء، ۱۳۸۲ ش: ۳۶).

اثر دیگری با نام «الوقف و الابتداء» نیز از رؤاسی نقل شده است. ظاهراً یکی از آنها مختصر و دیگری مفصل بوده است (همان، ۳۷).

در قرن دوم و سوم نقش آفرینی قراء مشهور در زمینه وقف و ابتدا جلوه می‌نماید. کتاب‌هایی مانند «الوقف و الابتداء» اثر زبان بن عمار بن عریان بن علاء مازنی، مشهور به ابو عمرو بن علاء، (۱۵۴ ق)، «الوقف و الابتداء» نوشته حمزة بن حبیب بن عماره زیات، (۱۵۶ ق)، «وقف التمام» اثر نافع بن عبد الرحمان بن ابی نعیم و «الوقف و الابتداء» نوشته علی بن حمزة بن عبد الله مشهور به کسائی، از بزرگان علم نحو (۱۸۹ ق) که همگی از قراء سبعة هستند، نقل شده است.

تأثیرگذاری بزرگان علم نحو نیز در این باره قابل طرح است تا جایی که آثاری همچون «الوقف و الابتداء» نوشته یحیی بن زیاد، معروف به فراء (م ۲۰۷ ق) از نحویان مشهور قرن دوم و سوم، «الوقف و الابتداء» از معمر بن مثنی، نحوی مشهور (۲۱۰ ق)، «وقف التمام» اثر سعید بن مسعدة مشهور به اخفش از بزرگان علم نحو (۲۱۵ ق)، «وقف التمام» تألیف روح بن عبد المؤمن (۲۳۴ ق)، مشهور به هذلی استاد قرائت و نحوی معروف قرن سوم، «الوقف و الابتداء» تألیف احمد بن یحیی بن یزید ملقب به ثعلب از بزرگان علم نحو (۲۹۱ ق) «الوقف و الابتداء» تألیف محمد بن احمد بن محمد بن کیسان نحوی مشهور (۲۹۹ ق)، «الوقف و الابتداء» نوشته ابراهیم بن سری معروف به زجاج از بزرگان نحو، لغت و تفسیر (۳۱۱ ق) قابل بحث است (اشمونی، منار الهدی فی بیان الوقف و الابتداء، ۱۴۲۲ ق: ۱۴).

دوره دوم: دوره اوج تألیفات در وقف و ابتدا

این دوره شامل قرن سوم، چهارم و تا میانه قرن پنجم می‌شود. عمده تألیفات وقف و ابتدا را می‌توان به قرن سوم منتسب دانست. علاوه بر کتب ذکر شده می‌توان به کتاب‌های دیگر از این قرن مانند «الوقف و الابتداء» از عبدالله بن یحیی بن مبارک (۲۳۷ ق)، «الوقف و الابتداء» اثر حفص بن عمر مشهور به دوری راوی دو تن از قراء سبعة یعنی ابو عمرو و کسائی (۲۴۰ ق)، «وقف التمام» تألیف نصیر بن یوسف شاگرد کسائی و مشهور به ابوالمنذر

نحوی (۲۴۰ ق)، «الوقف و الابتداء» اثر هشام بن عمار (۲۴۵ ق)، و «المقاطع و المبادی» نوشته سهل بن محمد مشهور به ابو حاتم سجستانی (۲۴۸ ق) اشاره داشت. در ادامه فضل بن محمد انصاری (متوفای نیمه دوم قرن سوم هجری) کتاب «الوقف» را نگارش نمود. او این کتاب را در ردّ نظریات ابو حاتم سجستانی نوشته است.

از محمد بن عیسی (۲۵۳ ق)، عبد الله بن محمد مشهور به ابن ابی الدنيا (۲۸۱ ق)، احمد بن داوود دینوری (۲۸۲ ق)، محمد بن عثمان معروف به ابوبکر جعدی (۲۸۸ ق)، سلیمان بن یحیی بن ایوب (۲۹۱ ق) کتبی با عنوان وقف و ابتداء نقل شده است.

پس از قرن سوم، قرن چهارم نیز دارای بیشترین تألیفات در حوزه وقف و ابتداءست. در این قرن احمد بن موسی مشهور به ابن مجاهد (۳۲۴ ق)، که برای اولین بار قرائات سبعة را مطرح و تدوین نمود، کتابی با عنوان «الوقف و الابتداء» تألیف نمود (اشمونی، منار الهدی فی بیان الوقف و الابتداء، ۱۴۲۲ ق: ۱۵). «ایضاح الوقف و الابتداء» تألیف محمد بن قاسم بن بشار انباری نحوی و ادیب مشهور (۳۲۸ ق) از آثار مشهور در این قرن است.

«القطع و الائتناف» تألیف احمد بن محمد مشهور به ابن نحاس (۳۳۸ ق) از کتب مرجع در این موضوع است.

از ادیبان بزرگی که در این قرن در وقف و ابتداء دست به تألیف زده‌اند، می‌توان از محمد بن حسن عطار استاد قرائت، نحو و لغت (۳۵۴ ق)، حسن بن عبدالله ملقب به ابو سعید سیرافی و مشهور به قاضی بغدادی (۳۶۸ ق) و عثمان بن جنی از بزرگان علم نحو و ادب (۳۹۲ ق) یاد نمود (ر.ک، شهیدی پور، مبانی وقف و ابتداء، ۱۳۹۳ ش).

«وقوف النبی فی القرآن» تألیف محمد بن عیسی اندلسی معروف به مغربی (۴۰۰ ق) از آثار گرانسنگ در این باره است. او در این کتاب ۲۷ مورد وقف را به عنوان وقف النبی ذکر کرده حذف که در کتاب «کشف الظنون» نقل شده است (فاطمی، پژوهشی در وقف و ابتداء، ۱۳۸۲ ش: ۴۰).

نگارش‌های وقف و ابتداء در قرن پنجم به گستره دو قرن قبل نیست، اما هنر نمایی ابومحمد مکی بن ابی طالب حموش بن محمد بن مختار قیسی قیروانی قرطبی (۴۳۷ ق) در این عرصه در خور توجه است. وی در این زمینه کتاب‌هایی همچون «الهدایة فی الوقف»، «الوقف علی کالا و بلی»، «الوقف» (که قصیده‌ای در ۱۳۱ بیت است)، «الهدایه فی الوقف

علی کلاً»، «شرح التمام و الوقف»، «منع الوقف علی قوله تعالیٰ إِن أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَىٰ»، «شرح اختلاف العلماء فی الوقف علی قوله تعالیٰ يَدْعُوا لِمَنْ ضَرَّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ»، «شرح معنی الوقف علی قوله تعالیٰ وَ لَا يَخْزُنْكَ قَوْلُهُمْ» و «الوقف التام» را به رشته تحریر در آورد. وی در سال ۳۵۵ ق. در قیروان به دنیا آمد و در همان بلاد به نشو و نمو پرداخت و در همانجا علوم عربی و دینی از جمله تفسیر، حدیث و فقه را آموخت. با آنکه وی دارای جایگاه اجتماعی والا و برجسته‌ای بود، متأسفانه از خانواده وی، اطلاع چندانی در دست نیست. برخی از منابع بیش از هشتاد تألیف از او ذکر شده است (ابن ابی طالب حموش، الهدایه الی بلوغ النهایه، ۱۴۲۹ ق: ۱ / ۲۱).

دوره سوم: دوره نوآوری‌ها در وقف و ابتدا

این دوره از میانه قرن پنجم با تلاش‌های ابوعمرو دانی آغاز و توسط سجاوندی ادامه می‌یابد. از اسطوانه‌های علم قرائت که در قرن پنجم در علم قرائت و وقف و ابتدا تلاشی عظیم از خود نشان داد، ابو عمرو عثمان بن سعید دانی (۴۴۴ ق) است. وی از خود تألیفات بسیاری در وقف و ابتدا از جمله «الاهتداء فی الوقف و الابتداء»، «المکتفی فی الوقف و الابتداء»، «الوقف علی کلا و بلی»، به جا گذاشته است.

«المُرشد فی معنی الوقف التام و الحسن و الکافی و الصالح و الجائر و المفهوم و بیان تهذیب القراءات و تحقیقها و عللها» و «المعنی فی معرفة وقوف القرآن» تألیف حسن بن علی مشهور به عمانی (حدود ۵۰۰ ق) از آثار اوائل قرن ششم است. «الایضاح فی الوقف و الابتداء» تألیف محمد بن طیفور سجاوندی، (۵۶۰ ق) ابداع‌کننده رموز وقف قرآن از جمله آثار تأثیرگذار در حوزه وقف و ابتدا به شمار می‌رود. نسخه‌های خطی متعدد از این کتاب موجود است، (ر. ک: دانی، المکتفی، ۶۸).

«وقوف القرآن» نیز از آثار دیگر سجاوندی است. از این کتاب پنج نسخه خطی در کتابخانه‌های مختلف، از جمله در توبکاپی ترکیه دو نسخه به شماره‌های ۱۶۳۲ و ۱۶۴۱ نگهداری می‌شود (ر. ک: همان).

«الهدای الی معرفة المقاطع و المبادی» نوشته حسن بن احمد مشهور به ابو العلاء همدانی (۵۶۹ ق). ابن جزری مقام علمی او را با ابو عمرو دانی مقایسه نموده است (ابن جزری، غایة النهایه، ۲۰۴ / ۱).

از نمونه تلاش‌های علمی دانشمندان اسلامی در قرن هفتم می‌توان به آثاری مانند «الاهتداء فی الوقف و الابتداء» اثر عیسی بن عبد العزیز تمیمی (۶۲۹ ق)، «علم الاهتداء فی معرفة الوقف و الابتداء» نوشته علی بن محمد سخاوی (۶۴۳ ق)، «التنبیهات علی معرفة ما یخفی من الوقوفات» تألیف عبد السلام بن علی زاوی (۶۸۱ ق)، «الاقتضاء (یا الاقتداء) فی معرفة الوقف و الابتداء» نوشته عبد الله بن جمال الدین معروف به نکزاوی (۶۸۳ ق) اشاره نمود.

در کنار تلاش‌هایی که در رشد علم وقف و ابتداء در قرن هشتم به ثبت رسیده است مانند «وصف الاهتداء فی الوقف و الابتداء» اثر ابراهیم بن عمر مشهور به جعبری (۷۳۲ ق) و «علم الاهتداء فی معرفة الوقف و الابتداء» تألیف ابو عبد الله محمد بن محمد معروف به ابن الامام (۷۴۵ ق)، زحمات مؤثر عالم مشهور قرن نهم، شمس الدین محمد بن محمد مشهور به ابن جزری (۸۳۳ ق) را نمی‌توان از نظر دور داشت (فاطمی، پژوهشی در وقف و ابتداء، ۱۳۸۲ ش: ۴۴). وی دو کتاب در این زمینه از خود به جای گذاشته است. کتاب اول او «الاهتداء فی الوقف و الابتداء» و کتاب دیگر وی با عنوان «تعلیق علی وصف الاهتداء فی الوقف و الابتداء للجعبری» نامبردار است که شرحی بر کتاب جعبری است.

دوره چهارم: دوره افول در تالیفات وقف و ابتداء

این دوره قرن دهم به بعد را شامل می‌گردد. پس از تلاش‌های ابن جزری در عرصه قرائات و وقف و ابتداء، تالیفات منحصر به فرد به جز کتبی معدود در این عرصه به چشم نمی‌خورد. شاید بتوان علت این اتفاق را ضمیمه شدن مباحث وقف و ابتداء در کتب تجوید و قرائات دانست؛ به گونه‌ای که احساس نیاز به تألیف کتابی مستقل در این‌باره کم‌رنگ شد. برخی از کتب تجویدی که در خود، مباحث این علم را ضمیمه نموده‌اند، در تقسیم‌بندی قبلی گذشت.

در قرن دهم زکریا بن محمد انصاری (۹۲۶ ق) کتاب «المقصد لتلخیص ما فی المرشد» را تحریر نمود. وی در این کتاب «المرشد» عمانی را خلاصه نمود. همچنین احمد بن مصطفی طاش کبری زاده (۹۶۸ ق)، کتابی را با عنوان «تحفة العرفان فی بیان اوقاف القرآن» نگاشت.

«منار الهدی فی الوقف و الابتداء» که از کتب مهم و مرجع در وقف و ابتداء به شمار می‌آید، در قرن یازدهم هجری توسط احمد بن عبد الکریم اشمونی تألیف و تدوین گردید.

عبد الله بن مسعود کتابی با نام «اوائل الندی المختصر من منار الهدی فی بیان الوقف و الابتداء» را در قرن دوازدهم هجری و شیخ محمد صادق هندی (زنده در ۱۲۹۰ ق) کتاب «کنوز الطاف البرهان فی رموز اوقاف القرآن» را در قرن سیزدهم به عرصه علم وقف و ابتداء تقدیم نمودند.

از کتب متأخر در این باره که مورد بحث قرار گرفته‌اند، می‌توان به «معالم الاهتداء الی معرفه الوقف و الابتداء» نوشته شیخ محمود خلیل حصری، شیخ المقاریء مصر در زمان خود (۱۳۶۰ ش) و کتاب «قواعد وقف و ابتداء در قرائت قرآن کریم» تألیف دکتر محمد کاظم شاکر (معاصر) اشاره کرد.

برخی از تألیفات دوره چهارم در تقسیم‌بندی اول از دید خوانندگان گذشت.

تقسیم‌بندی سوم: بر اساس شهرت

تشخیص اینکه چه کتاب‌هایی مشهور هستند، بر اساس نوع تأثیرگذاری این کتب بر کتب بعد خود، تعداد شروح نوشته شده بر آنها و نوع رویکرد عالمان به آنها، قابل بررسی و ارائه است. از جمله عوامل مهم دیگری که باعث شده است تا برخی از کتب در این باره شهرت بیشتری یابند و مورد توجه قرار گیرند، شخصیت نویسندگان این آثار است. تأثیر شخصیت‌هایی همچون ابوعمر و دانی، سجاوندی، ابن جزری به دلیل بالا بودن رتبه علمی، احاطه آنان به زوایای گوناگون علوم و فنون قرائت و جایگاه آنان در جهان اسلام، در شهرت آثارشان نیز بی‌تأثیر نبوده است.

در طول این قرون، کتب بسیار مهم و مؤثری تألیف شده است که می‌توان از تعدادی از آنان به عنوان مشهورترین و اثرگذارترین این کتب یاد نمود. «المقاطع و المبادی» از ابوحاتم سهل بن محمد بن عثمان سجستانی (۲۴۸ ق)؛ «الایضاح فی الوقف و الابتداء» از محمد بن قاسم بن بشر انباری (۳۲۸ ق)؛ «القطع والائتناف» از ابو جعفر احمد بن محمد بن اسماعیل معروف به ابن نحاس (۳۳۸ ق)؛ «المکتفی فی الوقف والاهتداء» از ابو عمرو عثمان بن سعید دانی (۴۴۴ ق) از این زمره‌اند.

«الاهتداء فی الوقف و الابتداء» از دانی که با همین نام کتابی نیز توسط برهان الدین ابراهیم بن عمر جعبری (۷۳۲ ق) از عالمان بزرگ قرن هشتم به نگارش در آمده است. وی

را به گستردگی دانش و شهرت تألیف ستوده‌اند. وی در علوم مختلفی همچون تفسیر، قرائات، علم الرسم نیز تبحر داشته است. گسترده‌ترین شرح قصیده شاطبیه در قرائات نیز با عنوان «حرز الامانی» از وی می‌باشد (مهجوی راد، سیری در نگارش‌های علوم قرآنی، ۱۱۲). «المُرشد» از حسن بن علی بن سعید عَمّانی (متوفای بعد از ۵۰۰ ق.)، «وقوف القرآن» و «الایضاح فی الوقف والابتداء» از محمد بن طیفور سجاوندی (۵۶۰ ق.)؛ از سجاوندی؛ «المقصد لتلخیص ما فی المرشد» از شیخ زکریا انصاری (۹۲۶ ق.)؛ «منار الهدی فی الوقف والابتداء» از احمد بن عبد الکریم بن محمد اشمونی، از اعیان قرن یازده نیز مشهورترین آثار وقف و ابتداء به شمار می‌روند. کتاب اشمونی از جمله کتاب‌های درسی و مورد توجه در الازهر مصر است (داج، دانشگاه الازهر، ۲۰۷).

تقسیم‌بندی چهارم: کتب منظوم و غیر منظوم در وقف و ابتداء

حوزه وقف و ابتداء نیز مانند دیگر عرصه‌های علوم قرآنی همچون قرائات، علم الرسم، تجوید و قواعد تفسیری از نظرگاه دانشمندان شاعر و ناظم دور نمانده است. از جمله آثاری که در آن، معارف مرتبط با دانش وقف و ابتداء به نظم آورده شده، کتاب «مبادی معرفه الوقوف» اثر محمد بن عبد الحمید بن عبد القادر حکیم زاده بغدادی است. وی را متولد سال ۱۰۰۰ هـ. دانسته‌اند. او از کسانی است که مدتی را به آقراء و تدریس قرائات قرآن کریم و تدریس علوم مختلف سپری کرده است. وی علت این تألیف خود را درخواست بعضی از علمای تجوید و دوستان بیان می‌کند. وی همچنین کتاب دیگری درباره وقف و ابتداء با عنوان «اوقاف الغفران» به نظم تألیف نموده است. کتاب‌های دیگری از وی با موضوعات تجوید و اشعاری در مدح پیامبر ﷺ به نگارش در آمده است. اهمیت این منظومه از آنجا آشکار می‌شود که این منظومه تنها منظومه مستقل و تخصصی در موضوع وقف و ابتداء است. در ضمن اشعار این منظومه، نشانه‌های بیشتر و کامل‌تری از علائم سجاوندی مورد بحث قرار گرفته است. وی در منظومه خود پس از ذکر حمد و یاد خدا، معنای ترتیل، تلاش‌های علمای قرائات، علائم وقف و ابتداء و اقسام آنها را بیان کرده است (مشهدانی، مقاله مبادی معرفه الوقوف، ۱۴۲۸ ق: ۱۹).

نتیجه‌گیری

- ۱- منابع وقف و ابتدا را می‌توان به دو قسمت جامع و غیر جامع، منظوم و غیر منظوم معرفی نمود. این تقسیم‌بندی‌ها، زمینه را برای استفاده بهتر طالبان این علم فراهم می‌نماید.
- ۲- مبحث مبانی و قواعد به معنایی که در میان مفسران و دانشمندان علوم قرآنی روشن و منقح گردیده، در میان دانشمندان علم وقف و ابتدا روشن نشده است؛ لذا در میان کتبی که با این عناوین به چاپ رسیده، مبحث مبانی و قواعد و دیگر مباحث خلط گردیده است.
- ۳- سیر تدوین کتب وقف و ابتدا نشان می‌دهد که اولاً تدوین کتب مستقل در این باره به قوتی که در قرون سه و چهار بوده است، ادامه نیافته است. ثانیاً کتب امروزی جامعیت کتب قبلی را دارا نیست و مباحث به نحو ریزتر و جزئی مطرح گردیده است.
- ۴- عموم نویسندگان وقف و ابتدا متأثر از کتب تفسیری اهل سنت هستند و جای خالی نوشته‌هایی که مانند کتاب قواعد وقف و ابتدا اثر محمد کاظم شاکر و مبانی وقف و ابتدا اثر محمد رضا شهیدی پور که بر اساس دیدگاه تفسیری شیعه و مکتب اهل بیت علیهم‌السلام به تحلیل وقف و ابتدا پرداخته باشد، کاملاً محسوس است. البته در کتب مذکور از دیدگاه‌های اهل سنت، به دلیل فعالیت‌های بسیار آنان در این زمینه استفاده‌های فراوانی شده است. بر همین اساس، تدوین مباحثی در این باره به صورت تطبیقی میان شیعه و اهل سنت نیز بسیار مثمر ثمر خواهد بود.
- ۵- با نگاهی بر اساس سیر زمانی در تألیف کتب وقف و ابتدا می‌توان دوره‌های تاریخی را به چهار دوره تقسیم نمود؛ دوره آغازین در تألیفات این علم، دوره رشد و نمو و کثرت تألیفات، دوره نوآوری‌ها در این علم و دوره افول در تألیفات وقف و ابتدا.

فهرست منابع

۱. ابن انباری، محمد بن قاسم بشار، ایضاح الوقف و الابتداء فی کتاب الله عزوجل، دمشق: مجمع اللغة العربیه، ۱۳۹۱ ق.
۲. ابن جزری، محمد بن محمد، التمهید فی علم التجوید، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۲۱ ق.
۳. ابن جزری، محمد بن محمد، النشر فی القرائات العشر، بیروت: المکتبه العصریه، ۱۴۳۴ ق.
۴. ابن جزری، محمد بن محمد، غایه النهایه فی طبقات القراء، قاهره: مکتبه الخانجی، ۱۳۵۱ ق.
۵. ابن حموش، مکی، الهدایه إلى بلوغ النهایه، جامعه الشارقه، امارات - شارجه، کلیه الدراسات العلیا والبعث العلمی، ۱۴۲۹ ق.
۶. ابن حنفیه العابدین، الشیخ، منهجیه ابن ابی جمعه الهبطی فی اوقاف القرآن الکریم، الجزائر: دار الامام مالک للکتاب، ۱۴۲۷ ق.
۷. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
۸. ابن عجبیه، احمد، البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید، حسن عباس زکی، قاهره، ۱۴۱۹ ق.
۹. اشمونى، احمد بن محمد بن عبد الکریم و انصاری، زکریا بن محمد، منار الهدی فی بیان الوقف والابتدا ومعہ المقصد لتلخیص ما فی المرشد، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۲ ق.
۱۰. اقبال، ابراهیم، فرهنگنامه علوم قرآن، تهران: چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۵ ش.
۱۱. بسّنه، محمود علی، فتح المجید شرح کتاب العمید فی علم التجوید، اسکندریه: دارالعقیده، ۱۴۲۵ ق.
۱۲. حفیان، احمد محمود عبد السميع شافعی، أشهر المصطلحات فی فن الأداء و علم القراءات، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۲ ق.
۱۳. حفیان، احمد محمود عبد السميع شافعی، التجدید فی الإتقان و التجوید، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۴ ق.
۱۴. داچ، بایارد، دانشگاه الازهر، ترجمه مشایخ فریدنی، آذرمدخت، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۷ ش.
۱۵. دانی، ابو عمرو عثمان بن سعید، المکتفی فی الوقف و الابتداء، عمان: دار عمار، ۱۴۲۲ ق.
۱۶. دانی، ابو عمرو عثمان بن سعید، ترجمه المکتفی فی الوقف و الابتداء، ترجمه کریم دولتی، صادق درودیان، قم: اسوه، ۱۳۸۲ ش.

۱۷. زرکشی، محمد بن عبد الله، البرهان فی علوم القرآن، بیروت: دار المعرفه، ۱۴۱۰ ق.
۱۸. ساجقلی زاده، محمد بن ابی بکر المرعشی، جهد المقل، عمان: دار عمار، چاپ دوم، ۱۴۲۹ ق.
۱۹. سجاوندی، محمد بن طیفور، علل الوقوف، ریاض: مکتبه الرشد، چاپ دوم، ۱۴۲۷ ق.
۲۰. سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، جلال الدین عبد الرحمن ابن ابی بکر، بیروت: دار الکتب العربی، چاپ دوم، ۱۴۲۱ ق.
۲۱. شاکر، محمد کاظم، قواعد وقف و ابتدا در قرائت قرآن کریم، قم: بوستان کتاب، چاپ پنجم، ۱۳۸۴ ش.
۲۲. شحاته کرار، عزت، الوقف القرآنی و أثره فی الترجیح عند الحنفیه، القاهرة: مؤسسه المختار، ۱۴۲۴ ق.
۲۳. شهیدی پور، محمدرضا، مبانی وقف و ابتداء، قم: انتشارات جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۹۴ ش.
۲۴. غوثانی، یحیی عبد الرزاق تیسیر أحكام التجوید، دمشق: دارالغوثانی، چاپ چهارم، ۱۴۲۷ ق.
۲۵. فاطمی، جواد، پژوهشی در وقف و ابتداء، مشهد: به نشر، ۱۳۸۲ ش.
۲۶. فلاح، عبد الشکور، زینة القرآن، مشهد: آستان قدس، ۱۳۸۳ ش.
۲۷. فیض کاشانی، تفسیر صافی، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ دوم، ۱۴۰۲ ق.
۲۸. قسطلانی، احمد بن محمد بن ابی بکر، لطائف الاشارات لفنون القرائات، القاهرة: رفع المساهم، ۱۳۹۲ ق.
۲۹. قمی، عباس، سفینه البحار، قم: اسوه، ۱۴۱۴ ق.
۳۰. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بیروت: انتشارات مؤسسه الوفاء، چاپ چهارم، ۱۴۰۴ ق.
۳۱. مرکز الثقافة و المعارف القرآنیة، علوم القرآن عند المفسرین، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۷۵ ش.
۳۲. مشهدانی، محمد بن ابراهیم بن فاضل، مجله کلیات الدراسات الاسلامیه، شماره ۳۴، دبی: ۱۴۲۸ ق.
۳۳. مهدوی راد، محمد علی، سیری در نگارش های علوم قرآنی، تهران: هستی نما، بی تا.
۳۴. موسوی بلده، محسن، حلیة القرآن ۲، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ سی و یکم، ۱۳۷۸ ش.
۳۵. میمون، عبد الله علی، فضل علم الوقف و الابتداء، ریاض: دار القاسم، ۱۴۲۳ ق.